

Maldos įspaudai atmintyje: lyrinio subjekto patirtys Alfonso Nykos-Niliūno ir Czesławo Miłoszo poezijoje

Imprints of Prayer in Memory: Lyrical Subject's Experience in the Poetry of Alfonsas Nyka-Niliūnas and Czesław Miłosz

DALIA JAKAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
dalia.jakaite@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9956-249X>

Santrauka: Czesławo Miłoszo poezijai būdingą religingumą gana dažnai nagrinėja kritikai, siedami jį ir su rašytojo požiūriu į istoriją, laiko patirtimi (M. Masłowski ir kt.). Dėmesio skiriama ir poetiniam maldų perkūrimui. Vis dėlto maldos vieta atminties sąmonėje ir kiti šios sąveikos pavidalai detaliau, regis, nenagrinėti, juo labiau lietuvių. Tyrimo originalumą lemia nauja lyginimo kryptis – poetinės maldos ir atminties sąveikos Czesławo Miłoszo ir Alfonso Nykos-Niliūno poezijoje. Religines patirtis ir Biblijos transformacijas Nykos-Niliūno poezijoje nagrinėjo lietuvių kritikai (V. Skrupskelytė ir kt.), esama užuominų ir apie maldą, tačiau maldos atmintis, kaip reiškinys, nusipelno atidesnio žvilgsnio. Maldą pirmiausia suvokiant kaip vieną esminių religinių fenomenų, pagrindiniu tyrimo objektu straipsnyje tampa lyrinio subjekto maldos ir atminties sąveikos formos, analizuojamos pasitelkus literatūros teologiją ir fenomenologiją.

Raktažodžiai: atmintis, malda, poezija, subjektas, Alfonsas Nyka-Niliūnas, Czesławas Miłoszas.

Abstract: Critics, who analyze the religiosity inherent in Czesław Miłosz's poetry, quite often link it to the writer's attitude to history and the experience of time (M. Masłowski and others). They also draw attention to the poetic transformation of prayers. However, the place of prayer in the consciousness of memory and other forms of this interaction have not been investigated in detail, especially not by Lithuanians. A new direction of comparison, i.e. the interactions of prayer and memory in the poetry of Miłosz and Alfonsas Nyka-Niliūnas, determines the novelty of the study. Lithuanian critics (V. Skrupskelytė, etc.) have analyzed religious experiences and the alterations of the Bible in the poetry of Nyka-Niliūnas,

also hinting at prayer; however, the memory of prayer as a phenomenon deserves a closer look. Considering prayer as one of the essential religious phenomena, the main object of the article concerns the forms of interaction between the lyrical subject's prayer and memory, analyzed with the help of literary theology and phenomenology.

Keywords: memory, prayer, poetry, subject, Alfonsas Nyka-Niliūnas, Czesław Miłosz.

Įvadas: malda ir atmintis – tarp tradicijos ir modernybės, teologijos ir fenomenologijos

„[...] jaučiu pareigą pažymėti, kad nesu katalikų poetas“ (Miłosz 2022: 463), – taip Liublino katalikiškajame universitete 1981 m. kalbėjo Czesławas Miłoszas, priimdamas šios aukštosios mokyklos garbės daktaro regalijas. Netrukus aiškėja, kad šis pasisakymas nulemtas ne tiek kokio nors jo paties pasirinkimo, kiek kitiems būdingo apibūdinimo „katholikos“ vartojimo, iš esmės neatitinkančio šio žodžio reikšmės. Save priskyres cituotai „nesu“ grupei ir kartu perspėjęs, kad vieni ar kiti padalijimai yra netikslingi, galų gale poetas daro išvadą, kad ir tikintis, ir netikintis „privalo rasti kažkokį santykį su religiniu tikėjimu savo tiesioginėje aplinkoje“, kad juos „vienija pagarba didžiajai pasaulio ir žmogaus egzistavimo paslapčiai, jei širdyje saugo nuolankų stebėjimąsi tuo prieštaravimų labirintu“ (Ten pat). Nagrinėdamas prieštaravimų kupiną ir krizinės sąmonės persmelktą religinę poeto vaizduotę (nuo Katalikų bažnyčios iki ezoterinės minties kontekstų) ir remdamasis Miłoszo knyga *Regėjimai ties San Francisko įlanka* (*Widzenia nad Zatoką San Francisco*, 1969), literatūrologas Michał Masłowski atkreipia dėmesį, kad šis vaizduotės rekonstravimas Miłoszo suvokiamas kaip menininko užduotis *par excellence*. Masłowskio tyrime svarbus dėmesys ir etinei istorijos perspektyvai Miłoszo kūryboje, kiti aspektai (Masłowski 2007: 44–45). Apie teologinį aspektą, teologinių kategorijų ir istorijos sąveiką savo disertacijoje rašo Arthuras Sebastianas Rosmanas (Rosman 2014: 48–49).

Alfonsas Nyka-Niliūnas apie politinę Miłoszo mintį ir apskritai kūrybą savo dienoraštyje pasisako kritiškai, o viename įrašė lenkų autorių kiek paradoksaliai vadina „tipišku pasaulio (būties ir istorijos, žmogaus ir Dievo) simplifikatoriumi“ (1983 m., Nyka-Niliūnas 2011: 157). Nykai-Niliūnui, regis, buvo svetimos ne tik ideologinės lenkų autoriaus nuostatos, bet ir poetinis racionalumas, kitos

estetinės ir stilistinės Miłoszo kūrybos ypatybės. Tačiau literatūriniu-religiniu požiūriu verta matyti semantinius šių autorių kūrybos bendrumus. Vienu iš jų galima vadinti dviprasmišką, nostalgijos ar ironijos persmelktą atsiribojimą nuo krikščioniškos tradicijos. Siekį pabrėžti ankstesnio ar dabartinio „manęs“ (ne) religingumą galima išvelgti viename įrašė tais pat 1983 m., kai Nyka-Niliūnas teigia, jog tikėjimui jis neskyrė specialesnio dėmesio, nes tai buvo tarsi „priimti rudenį arba pavasarį, šaltį arba lietų“. Čia pat užsimenama ir apie maldą, išsakoma abejonė jos esatimi „mano“ sąmonėje: „Tad savo maldose (bet ar iš tiesų tai buvo maldos) aš ir kreipdavausi į Jį kaip tokį visagalintį autoritetą [...]“ (Ten pat, 159). Dar viename panašaus laiko įrašė lietuvių poetas kalba apie motinai (netikėtoje paralelėje – tarsi *homo christianus* Charles’iui Baudelaire’ui) egzistavusius du pasaulius – „Dievo ir žmogaus, t. y. laiko ir amžinybės“; o su dabartiniu savimi sieja priešingą pasirinkimą: „Šią saugią pasaulio sampratą aš iš jos paveldėjau ir išlaikiau tol, kol nepradėjau abejoti valdovo teisingumu, kunigo šventumu ir kareivio narsumu“ (Ten pat, 125, 113). Tiesa, šis pasirinkimas, drįsčiau teigti, išsakomas kiek publicistine ir paties autoriaus santyki su tradicija kiek supaprastinančia (simplifikuojančia) retorika. Nepaisant vieno ar kito atsiribojimo, prie krikščioniškos tikrovės (kaip apmąstyti verto reiškinių) ar į patį šios patirties sukūrį sugrąžina atmintyje bei sapnuose išskylantys biblinio rojaus, gegužinių pamaldų ir kiti vaizdiniai, aštrus metafizinis pojūtis, Jono evangelija, Jėzaus Kristaus asmuo (1977 m. ir 1990 m. įrašai, ten pat, 25, 319). Galų gale tikėjimą prilyginant šalčio ar lietaus pojūčiui bei namų rutinai (1983 m. įrašas), paliudijamas ir prigimtinis šios religinės patirties balsas. Nykos-Niliūno dienoraščiams būdingą krikščionišką tapatybę ir jos kilmę įtikinamai atskleidžia Viktorija Skrupskelytė. Cituodama poeto mintį, kad visos šventvagystės yra giliai krikščioniškos, autorė išvelgia ir „sudėtingus teologinius klausimus, pvz., Dievo malonės, maldos, išganymo esmės, Jėzaus dieviškosios ir žmogiškosios prigimties, stebuklo, žmogaus santykio su Dievu [...]“ (Skrupskelytė 2015: 31–32). Autorės straipsnio akiratyje – ir prisiminimų vieta religinėje patirtyje¹, praeityje ir dabartyje Nykos-Niliūno mąstomas Dievas, poetinis jo pokalbis su Dievu (Ten pat, 32–37). Apie religinę Nykos-Niliūno sąmonę dienoraščiuose

1 „Utenos angelus Nyka-Niliūnas atkelia į dabarties laiką ir taip atstato continuitetą tarp vakar dienos ir šiandien. Šitokia ‚kadaise, bet ir dabar‘ perspektyva pastebima, kai Nyka-Niliūnas apibendrina savo religinę patirtį, tikėjimą Dievu suvokdamas kaip esminę savo galvosenos dalį ir kaip prasmės pagrindą [...]“ (Skrupskelytė 2015: 32).

ir poezijoje, žodžio refleksijos vietą šioje sąmonėje, Biblijos ir tikėjimo tiesų transformacijas savo disertacijoje rašo Ernesta Juknytė (Juknytė 2010: 61–121). Svarstant apie atmintį ir apskritai laiko patirtį, svarbus Ritos Tūtlytės straipsnis, kuriame ji nagrinėja Nykos-Niliūno poezijai ir dienoraščiams būdingą atsimeinančios sąmonės intensyvumą, įvairiais pavidalais atminties siejamą praeitį ir dabartį, intuityvios atminties sapniškumą ir kita (Tūtlytė 2010: 82, 86, 89).

Maldą toliau suvokiant kaip vieną esminių religinių fenomenų, pagrindinis tyrimo metodas straipsnyje yra fenomenologijos praturtinta, literatūros ir religijos dialogu pagrįsta literatūros teologija. Anot Wolfgango Braungarto, abi literatūros ir religijos dialogo pusės suartina ne tik žmogiško susitikimo su savimi refleksija, bet ir atitinkamą santykį įgalinantis estetiškumas. Kalbant apie literatūrinę realizaciją (teologės ir poetės Dorothee's Sölle's sąvoka), neapeinama ir tai, kas yra autonomiška vienai ir kitai dialogo pusei, pvz., kad religijai, o ne literatūrai pirmiausia priklauso Dievo pripažinimas ir garbinimas (Braungart 2019: 10–11). Viename ar kitame savo straipsnyje akcentuodamas kurį laiką vis stiprėjantį teologijos dėmesį literatūrai, Braungartas kviečia ir į tai, ką vadina teologizuojančiu literatūros mokslu, kuris literatūrą suvokia kaip estetinį-simbolinį subjekto ir Dievo santykių perkūrimą, o svarbiausia – neapeina meniškumo, neatsiriboja nuo konkurencinių religijos ir literatūros santykių (Braungart 2005, 60, 65–68). Ši metodologinį pasirinkimą sustiprina Miłoszo kritikų išvalgos apie literatūrinę autoriaus teologiją, poetinę maldą, maldos atmosferą poezijoje ir pan. (Schymik 2000; Rosman 2014; Franaszek 2020 ir kt.). Literatūros ir teologijos dialogui atvira ir lietuviškoji Nykos-Niliūno kritika.

Poetas bei teologas Kurtas Marti, minėtoji Sölle ir kiti autoriai teologijoje apmąsto tokius maldos aspektus kaip žodžio ir veiksmo, sakralaus ir profaniško pasaulio, kontempliacijos ir negatyvumo aprėptis, maldos žmogiškumas ir kūniškumas (plačiau žr. Jakaitė 2020, 52–53). Atsižvelgdama ne tik į religinį, bet ir į filosofinį Miłoszo ir Nykos-Niliūno kūrybos pobūdį, lyrinio subjekto patirčių tarpasmeniškumą, poetinės maldos ir atminties apibrėžčiai renkuosi fenomenologinę praeities įdabartinimo ar (maldos) kalbiškumo sampratą. Į savo akiratį literatūrą įtraukęs fenomenologas Jeanas-Louis Chrétiens knygoje *Kalbėjimo arka* (*L'arche de la parole*, 1998) maldą apibūdina kaip religinį fenomeną *par excellence*².

2 Šiai problematikai svarbūs ir kiti autoriaus veikalai, pvz.: *Fenomenologija ir teologija* (pranc. *Phenomenologie et théologie*, 1992), *Sąmonė ir romanai* (*Conscience et roman*, I, 2011), *Vidinė erdvė* (*L'espace intérieur*, 2014).

Kaip teigia jo filosofiją aptariantis Michaelis Ulrichas Braunschweigas, malda, kaip žmogiškas veiksmas, ne tik atveria religinę dimensiją, bet ir nepalauja ši atvirumą išlaikyti, išverti ir iškentėti; su malda religingumas pasirodo ir išnyksta (žr. Braunschweig 2014, 163). Anot Braunschweigo ir Philippe'o Capelle-Dumont'o, daugiausia dėmesio Chrétienas skiria įvairiausioms maldos kalbiškumo formoms – prašyti, dėkoti, klausinėti, pasakoti, žadėti, dejuoti, girti, – kurios grindžiamos ir Aurelijaus Augustino požiūriu į maldą bei kalbą (žr. Braunschweig 2014, 163–165; Capelle-Dumont 2020, 1194–1195). Kaip liudija dar viena Capelle-Dumont'o pateikiama Chrétieno citata, pirmoji kalbėjimo funkcija maldoje yra savęs manifestacija prieš neregimąjį Kitą ir savęs manifestacija prieš save patį per Kitą (žr. Capelle-Dumont 2020, 1196). Dar vienas fenomenologas tolesniam tyrimui atrodo esąs reikšmingas pirmiausia dėl maldos sampratos negatyvumo. Komentuodamas Jeano-Luco Nancy studiją *Adoracija (L'Adoration (Déconstruction du christianisme, 2))*, 2010), Hartmutas von Sassas teigia, kad malda filosofui yra daugiau hermeneutinis (supratimo) nei ontologinis procesas ir kad ji esanti ne tiek (galima suprasti – nebūtinai) santykis, kiek tarsi neišvengiamas dalyvavimas Dievo tikrovėje. Pasak Nancy, malda niekam neadresuojama (kaip keistai tai beskambėtų), nes ir Dievas yra ne maldos adresatas, o tiesiog tikrovė, kurioje malda egzistuoja kaip grynas kreipimasis. Nancy malda yra ne tiek konkretus veiksmas, kiek krikščioniško gyvenimo būdas; tuo pat metu malda – tai ir savęs dekonstrukcijos elementas, bet ši dekonstrukcija yra ir atsivėrimo procesas (Sass 2014: 230–232; Sass 2018: 10). Moderniajai poezijai aktualus ir anksčiau minėtas, Nancy aktualizuotas maldos kūniškumas, kai adoracija suvokiama kaip kūnų judėjimas tarpkūniškoje erdvėje (žr. Rohrbach 2011: 263–267).

Ne vieno autoriaus maldos sampratoje pasirodo atminties matmuo. Malda galima pavadinti iš esmės kiekvieną, dažnai akivaizdžiai kūnišką, Augustino laiko ar atminties refleksiją: „Didelė yra atminties jėga, kažkas šurpinančio, Viešpatie, gili ir beribė įvairovė. [...] Juk ten [atmintyje – *DJ*] man po ranka yra dangus, žemė, jūra kartu su visu tuo, ką įstengiau patirti jusliškai juose, išskyrus tai, ką užmiršau“ (Augustinas 2004: 222). Paulis Ricoeuras studijoje *Atmintis, istorija, užmarštis* (Ricoeur 2000) mąsto apie augustinišką Dievo ieškojimą atmintyje, apie šio ieškojimo ir palaimingo gyvenimo siekio sąsają. Reikšmingas ir šio filosofo atminties subjektyvumo apmąstymas, neapeinantis ir Kito dalyvavimo „mano“ atmintyje (Ricoeur 2004: 136–137, 141). Taigi atminties ir maldos

sąveika – ne tik krikščioniškos tradicijos klasikos, bet ir šiuolaikinės teologinės bei filosofinės minties rūpestis. Teologas Lotharas Liesas, Eucharistijos šventėje matydamas skirtingos rūšies anamnezės, pagrindiniu bendruomenės atminties tikslu vadina žmogaus išganymą ir Dievo šlovinimą, o atmintį – priešingą užmarščiai – tradiciškai suvokia kaip ištikimybės Dievui formą (Lies 2002: 52). Vis dėlto, kaip ir filosofijoje, egzistuoja ir kitas požiūris į užmarštį. Pvz., teologo Ingolfo Dalfertho straipsnyje „Tikėjimas kaip atminties pagrindas“ atmintis suvokiama kaip be užmaršties neįmanomas krikščioniškos tradicijos išsaugojimo būdas (Dalferth 2007: 59). Toliau aptariamai lyrinio subjekto maldos tikrovei, jos įsikūnijimui atminties sąmonėje reikšmingi ir nebūtinai religiniai atminties fenomenologijos aspektai, pvz., praeities gelmė atmintyje, emocinis ir socialinis atminties pobūdis, atminties kaip kartotės tikrumas ir dabartiškumas, atminties tikrumas ir vaizduotės poveikis, atminties pėdsakai kaip juslinių potyrių įspaudai psichikoje (plačiau žr. Jonkus 2009, Keršytė 2012).

Šio straipsnio objektas – asmeninę ar bendruomeninę (biblinę, istorinę, kultūrinę) atmintį turinti maldos situacija ir jos patirtis lyrinio subjekto sąmonėje, iš atminties kylanti ir atmintį inspiruojanti lyrinio subjekto maldos laikysena ar ištiktis, savo šventumu ir intencijomis maldai artima atmintis, kitos subjekto maldos ir atminties sąveikos formos Nykos-Niliūno ir Miłoszo poezijoje. Straipsnyje daugiausia nagrinėsiu panašiu metu rašytą vėlyvąją vieno ir kito autoriaus kūrybą. Ieškant semantinių bendrumų, straipsnio problematikos lauką galima nužymėti šiais klausimais: kodėl sudėtingoje lyrinio subjekto atminties kelionėje pasirenkama malda, koku atveju ji išstinka subjektą ir ką pasako apie jį patį ar Kitą (jo atžvilgiu), kokia užmaršties motyvacija maldos ir atminties sąmonėje, kokia maldos vieta siekiant įdabartinti praeitį, kuo ypatingas maldos kalbiškumas atminties ir užmaršties, praeities (ne)įdabartinimo įtampos, koks maldos ir atminties vaizduotės santykis, ar iš tiesų poetinė malda nesuvokiama be atminties gelmės?

Poetinės maldos balsas – tarp užmaršties ir atminties

Įvairiose atminties sampratos užmarštis traktuojama ne vien neigiamai, ir tai ne tik Friedricho Nietzsche's užmaršties rehabilitacija. Religinę užmaršties istoriją Dalferthas linkęs suvokti ne tik kaip netekties istoriją, bet ir kaip laimėjimo

istoriją, nes, kaip sakoma, „mes“ negalime prisiminti visko, ką patyrėme, nes neužmiršus nebūtų ir prisiminimo, nes galima prisiminti ne tik praeitį, bet ir užmirštą praeitį (Dalferth 2007: 60, 67). Ši refleksija remiasi Augustino ir chasidų išmintimi. Panaši atminties ir užmaršties dialektika pažįstama ir toliau aptariamoms poezijos subjektui.

Nykos-Niliūno eilėraščiui „Requiem U“ būdingą dramatinę įtampą, subjekto kančios sąmonę turbūt labiausiai ir lemia abiejose jo dalyse plėtojama atminties ir užmaršties dialektika, įgaunanti ir poetinės maldos formą. Pagrindiniu maldos subjektu galima pavadinti jau pradžioje pasirodantį „mes“, kurių tapatybę nusakantys Dekalogo akmenys („Mes esam Dekalogo akmenys“) suponuoja ne tik asmeniškai, bet ir bendruomeniškai patikimą moralinio ir metafizinio įstatymo tvirtumą („Atsikelia ir šaukia: / Nežudyk!“), apskritai daiktinės prigimties svarbą maldos subjekto laikysenai. Kita vertus, akivaizdi šio patikimo ar tariamo tvirtumo kaina – nuasmeninimas: „Mes niekad dar nebuvom žmonės“ (Nyka-Niliūnas 1996: 274). Panaši prasminė dialektika būdinga ir poetinei maldai, lyrinio subjekto atminčiai. „Mūsų“ šauksmas yra tarp prašymo ir desperacijos atsiduriantis kreipimasis į nieką, tuo pat metu turintis maldai būdingo sąmonės judesio, o tiksliau, metafizinio rūpesčio Kitu – daiktais, asmenimis, visa kūrinija. Nuo pat pradžių sukuriama maldos tikrovė čia pat ir dekonstruojama – skelbiama žmogiško subjekto, taigi, ir maldos transformacija į begarsę žiurkių maldą: „Prie violetinio saulėleidžio altoriaus / Suklaupę žiurkės meldžiasi šiurpioj tyloj. / Bet nėra žmogaus. Nebuvo, / Nebėra ir nebebus žmogaus“ (Ten pat). Vis dėlto maldos sąmonę palaiko rojus (Paradiso) patirtis, tegu ir skausmingai pažeistas, tačiau aiškus atminties gyvybingumas – „Užnuodytų atsiminimų kraujas“ (Ten pat, 275). Šis pažeistumas, regis, ir lemia, kad subjektas renkasi užmarštį (poetų bežemių retorikai artimas imperatyvas): „Užmiršk, kad gyvenai. Užmiršk save“ (Ten pat, 274). Iš šios įtampos lyrinio subjekto sąmonėje gimsta ištisa būtojo laiko vizija-kontempliacija: „Žuvų turgavietėje atverstoj didžiulėj skausmo Toroj / Vėjas drasko trupančius lapus ir sniegas / Jau baigia užpustyti / Prie šulinio sukniubusias raides. Negerk!“ (Ten pat, 275). Į maldos tikrovę patenka ir tas, kurį galima suvokti kaip biblinę Dievo metaforą („Prie šulinio sukniubusias raides“). Išgyvendamas jo ir savo paties žodžio bei maldos negalią, subjektas vis dėlto nepaliauja kalbinti save ar Kitą – „Atsimeni?“ (Ten pat, 276). Viena svarbiausių „mus“ jungiančio maldos pokalbio ašių ir yra atmintis, kuri maldos žodžio bei veiksmo sakralumui prilygsta dėl savo skausmo ir kartu

gelbėjimo intencionalumo subjekto sąmonėje. Tokį išpūdį ypač sustiprina krikščioniškai tradicijai artimi šventosios kančios vaizdiniai. Visame eilėraštyje plėtojamas „mano“ atvirumas Kitam atveda ir iki ryškiausios maldos ištikties. Antroje eilėraščio dalyje „Atgautas laikas“ (simbolinis pavadinimas) subjektas savo monologą baigia psalmę parafrazuojančia malda: „*Adam ubeHEMA tošia Adonai*³ – / Čėža neapykantos žolė. / *Adonai! Adonai!* Jis gimė / Ir niekad nebeprisikels“ (Ten pat, 277). Subjekto pokalbis su Dievu – tai ne tik pasitikėjimo jo globa, bet ir etinės įtampos (neapykantos) sustiprinta jo mirties ištara. Net ir tuo atveju žmogaus dalyvavimas šioje dieviškoje maldos pokalbio tikrovėje yra išsakytas, patikimas. Poetinės maldos atmosferą sustiprina kiti balsai, pirmiausia tarsi liturginėje psalmėje variantiškai kartojama frazė – „Gregorianiški choralai / Ir ryto katedros berniukų choras“ (Ten pat, 276). Ši subjektyviai psalmiška poetinė malda varijuojama ir kituose, ypač žiemos laiko, Nykos-Niliūno tekstuose, pvz., eilėraštyje „Gruodžio psalmė“: „Viešpatie, pasigailėk / Mėnesio, aklos varlės ir nendrės, / Sausai dejuojančios ant ledo“ (Ten pat, 377). Impulsu maldai tampa kaltės patirtis, ne tik gamtos (kūrinijos), bet ir kalbos rūpestis, o tai ir yra įdabartintos praeities kaina.

Mišių, kuriomis švenčiamas Jėzaus Kristaus prisikėlimas, liturgijos ir Psalmyno pėdsakus Miłoszo poezijoje nagrinėjantis Rosmanas eilėraštyje „Rue Descartes“ įžvelgia vietinės liturgijos priešpriešą liturgijų universalizmui, liturgijos išsisknijimą vietinėje kultūroje ir atminties perspektyvą šiuose procesuose (Rosman 2014: 116–118, 141–148). Panašus įvietinimas būdingas Nykos-Niliūno „Requiem U“ (žuvų turgavietė), kitiems eilėraščiams. Asmenine liturgija, atminties ir užmaršties dialektika pasižymi ir poetine malda pasibaigiantis anksnyvasis Miłoszo eilėraštis „Motinos kapas“: „Už tai, kad gyvenimą duot man norėjai, / Dievo vardan būk palaiminta. Amen“ (vertė Juozas Kėkštas, Miłosz 2011: 88). Šią tarsi laiminančio kunigo laikyseną įgalina visi „mano“ gyvenimo ritualai, bendruomeninė ir tarpasmeninė (kartu su motina) jų atmintis. Ir visą eilėraščio pokalbį su motina galima pavadinti poetine prašymo bei dėkojimo malda, kurioje atmintis iškyla kaip viena svarbiausių tikėjimo paslapčių: „Tarp atminties, kuri neramina, / Nes sako: tuščia praeities pergale, / Ir užmiršimo, kurs žeidžia / Mūsų gerumo supratimą“ (Ten pat, 88). Atminties pažeistumas, kaip sakyta, būdingas ir Nykos-Niliūno poezijos subjektui. Panašiai išskirtinė

3 „Viešpatie, tu rūpiniesi žmogumi ir gyvuliu“. Žr. Ps 36, 7. Plačiau apie skundo psalmių intonacijas, Psalmyno perkūrimą Nykos-Niliūno poezijoje žr. Jakaitė 2010.

vieta iš visų „mano“ patirčių tenka kaltės ir atgailos patirčiai, tai taip pat sustiprina maldos įspūdį. Vis dėlto, skirtingai nei Nykos-Niliūno kūryboje, Miłoszo poezijoje dažnesnė neigiama užmarštis traktuotė. Ją neretai lemia vienas svarbiausių dalykų lenkų autoriaus kūryboje – etinis žmogaus santykis su pasauliu. Šis santykis nesvetimas ir Nykos-Niliūno kūrybai, tačiau Miłoszo poezijoje jis kur kas labiau akcentuotas ir kartu dviprasmiškesnis.

Istorija, kurios vardas žudynės, ir jos užmarštis moralinį bei egzistencinį „mano“ maldos teisėtumą koreguoja ir eilėraštyje „Kodėl“. Patikima ir kartu ironiška bažnytinio himno atmintis subjekto sąmonėje, ne tik asmeninės, bet ir bendruomeninės maldos ilgesys suponuoja panašią vilties neviltyje būseną, apie kurią Rosmanas rašo Miłoszo „Veni Creator“ analizėje (Rosman 2014: 92–94).

Kodėl nesuskamba himnas galingas
Padėkos ir amžino šlovavimo?

Ar išklaustytos nebuvo maldos pažemintųjų,
Ištremtų, išniekintų, žudomų,
kankinamų lageriuos?

[...]

Sugiedoti *Te Deum* pamiršta, pašlovint Galybių Viešpatį.

Be garso tariamas vardas Paslėpto Dievo.

(Vertė Kornelijus Platelis, ten pat, 282).

Istorinės atminties persmelktos Psalmyno ir „Magnificat“ parafrazės ši tekstą leidžia suvokti tarsi blogio pergalės manifestą, pagal kurį pralaimi nuolankieji (plg. Lk 1, 47–55), veltui laukiama teisingumo. Tačiau vilties subjektui teikia ir istorinė, ir religinė savižina, užmarštį įveikianti istorinė-religinė atmintis.

Praeities įdabartinimas ir maldos vieta šioje sąmonės intencijoje

Kaip teigia Edmundo Husserlio atminties sampratą nagrinėjantis Dalius Jonkus, „pakartotinis prisiminimas yra dabartinis išgyvenimas, kuris yra ne paprastas suvokimas, bet suvokimas, kuris sudabartina praeities suvokimą ir kartu su juo sudabartina tai, kas buvo suvokta“ (Jonkus 2009: 19). Tolesnei poezijos analizei

aktualus ir Jonkaus žvilgsnis į Nykos-Niliūno dienoraštį, o tiksliau – pastaba, kad dabartyje vykstantys prisiminimai yra pakartotinis dalykų sugrįžimas, daiktų patirties sugrąžinimas praeities modusu (Jonkus 2009: 16–17). Vis dėlto poezijoje (galbūt ir dienoraštyje) situacija, regis, yra dviprasmiškesnė – daiktų ir kitų dalykų susigrąžinimas nebūtinai įvyksta, o dėl to kylanti skausmą įprasmina ir subjekto malda. Arba – pats sąmonės siekis iš tiesų įdabartinti praeitį įgyja maldai artimo šventumo.

(Ne)įdabartintos praeities požiūriu įdomus eilėraštis „Grįžimai“. Nesileidžiant į visą jame perkuriamą atminties vyksmą, šiuo atveju svarbiausias epilogas – savotiškas „mano“ regėjimas, maldai artimas žuvų ritualas: „Tavęs po tiltu tebelaukia / Šventadieniškai pasipuošę žuvys, / Bet mes negrįšim niekad“ (Nyka-Niliūnas 1996: 364). Panašiai ir eilėraštyje „Prarasta diena“ siekis įdabartinti praeitį tarsi įgauna religinę išsigelbėjimo prasmę, o tam skirtos atminties, kaip ritualinės maldos, išpūdį sustiprina tiek liturginio laiko atgarsiai (atminties pėdsakai), tiek ir pabaigoje nuskambėjęs dviprasmiškas kreipimasis į Viešpatį. Tiesa, „[...] išgelbėti tą žvarbią, / Apniukusią balandžio dieną“ (Ten pat, 460) reiškia galbūt ir neturinčios religinių intencijų atminties šventumą.

Nepaisant akivaizdžių transformacijų, arčiau religinio išgelbėjimo šio veiksmo intencijos atsideria ankstyvojo Miłoszo eilėraštyje „Įžanga“ ir kituose tekstuose. Tuo pat metu „Įžanga“ įdomi dėl Nykai-Niliūnui artimo maldos bežodiškumo ar begarsiškumo: „Kalbu tylėdamas, kaip debesis arba medis“ (vertė Juozas Kėkštas, Miłosz 2011: 63). Nykos-Niliūno „transcendenciją, kurios nežodinsi“, akcentuoja Skrupskelytė (Skrupskelytė 2015: 33). Tačiau praeities įdabartinimo ir jį išsakančios maldos požiūriu ypač įdomus Miłoszo eilėraštis „Sąmonė“. Su atmintimi siejama svarbiausia žmogaus paskirtis žemėje: „Ir galvoju, jog dėl to esu žemėj, / Kad surašyčiau raportą apie ją, nežinia tik kam skirtą. / Tarsi būčiau pasiūstas, kad visa, kas benutiktų, / Turėtų prasmę todėl tik, kad atmintim pavirsta“ (vertė Almis Grybauskas, Miłosz 2011: 211). Abu aptariamus autorius sieja panašus, tik labiau intuityviai (Nykos-Niliūno) ar racionalia (Miłoszo) poetine kalba išsakytas įdabartinimo siekis, iš kurio subjektas tikisi palaimos, savęs ar Kito pažinimo. Dabartiniam Miłoszo subjektui beveik svetima ir labiau praeičiai priklausanti malda tuo pat metu pasirodo kaip egzistenciškai svarbi ir dabartį paaiškinti galinti tikrovė. Tiesa, cituoto „raporto“ racionalumas vertinamas ir autoironiškai, panašiai kaip manicheizmo pėdsakų turintis visas religinis praeities gyvenimas:

Kankynės berniuko, kurs nori būt geras
Ir to kantriai siekia visą eilę metų.

Gėda šnabždant į klausyklos grotas,
Už kurių šnopavimas ir ausis įkaitusi.

[...]

Gegužinės pamaldos kartu su šeimyna,
Litanijos panai Marijai,
Gimdytojai Sutvėrėjo.

Aš, tai yra sąmonė, pulko triūbas apimu,
Kai ūsočiai pučia jas per pakylėjimą.

[...]

Būna kad tikiu, čia ir vėlei netikiu,
Su tokiais pačiais vienijuos per apeigas.

Labirintuos spindinčiuos įvijų baroko
Nardau kviečiamas giesmės Viešpaties šventųjų.

[...]

Ir išsaugau maldą, katedroj suklupęs:

– Jėzau Kristau, Dievo Sūnau, apšviesk nusidėjėlį (Ten pat, 212–213).

Kad galėtum užrašyti atmintį ir kad šis užrašymas neprarastų jos šventumo, siekiama kalbiškai, religiškai ar kultūriškai autentiško sąmonės nukreiptumo į laiką, o be atitinkamų ritualų, bendruomeninės sąmonės bei maldos tai būtų neįmanoma. Gegužinės pamaldos ar kitas iš praeities ateinantis liturginis laikas – tai ir Nykos-Niliūno poezijos tikrovė. Dabarties religinė sąmonė panašiai randasi jungiantis vaiko ir suaugusiojo, autentiško ilgesio ir svetimumo patirtims. Tiesa, poetinėje-religinėje Miłoszo tikrovėje didesnę svorį įgyja bendruomeninė sąmonė. Ir Nykos-Niliūno kūryboje tai yra ne tiek antropologiškai tiriamas klausimas⁴, kiek skausmingai neįdabartinio rojaus dalis. Tačiau būtent dėl šios antropologijos, regis, ir įmanoma kartotė, žaismingai savitas praeities įdabartinimas.

4 Nuo kultūros ir antropologijos neatsiejamas religingumas iškeliamas Masłowski straipsnyje (Masłowski 2007: 53, 57).

Maldos atmintis ir vaizduotė

Nagrinėdamas Husserlio veikalą *Fantazija, vaizdinė sąmonė, atmintis* (*Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung*, 1980), Jonkus pastebi, kad atmintis jam yra vaizduote grindžiama atvaizdų sąmonės forma. Kita vertus, kalbama ir apie tai, kad atmintis nėra vaizduotė, skirtingai nuo kurios prisiminimų vaizdiniai būtinai turį atskleisti duotą objektą kaip buvusį (Jonkus 2009: 13). Atminties ir vaizduotės intencionalumo skirtis rūpėjo ir Ricoeurui, kuris atmintyje išvelgia praeities tikrovės išgyvenimą per atpažinimą (žr. Römer 2010: 348). Ši sąveika labai svarbi ir aptariamų autorių poetinės maldos atminčiai, o religinę ir atminties vaizduotę sieja tai, ką galima pavadinti juslinių potyrių įspaudais psichikoje (plg. Keršytė 2012: 204). Ne tiek skirčiai, kiek bendrumui galėtų nuteikti ir dar viena Nijolės Keršytės mintis, kad atminties pėdsakas kartojasi, tačiau kaip kaskart kitas, vis kitokiais pavidalais (Ten pat). Lyrinio subjekto vaizduotė, jos reikšmė praeities įdabartinimui ar maldingai užmarščiai matyti ir iš anksčiau aptartų eilėraščių, tačiau, atsižvelgiant į religinės vaizduotės subjektyvumą, prie šio klausimo norisi stabtelėti ir detaliau.

Nykos-Niliūno eilėraštyje „Mirusi siena“, panašiai kaip anksčiau aptartais užmaršties- atminties dialektikos atvejais, vaizduotė ir padeda, ir trukdo atkurti praeitį. Vis dėlto bet koku atveju be vaizduotės ir kūniškų jos įspaudų nebūtų atitinkamo atminties gyvybingumo, draminės įtampos. Su jusliškai ryškiais šv. Jono paveikslo ir kitais vaizduotės įspaudais atkuriamą pirmosios komunijos malda, savo tapatybę išsauganti nepaisant perkeistos skausmingai judančio laiko tikrovės: „Pirmos komunijos paveiksle / Godžios laiko dulkės / Išgraužė mėlynas akis“ (Nyka-Niliūnas 1996: 253). Ši nuasmeninta, į nieką nenukreipta būtojo laiko kontempliacija – akivaizdi maldos dekonstrukcija, tuo pat metu pasirodanti ir patikima dėl būtent daiktiškų atminties pėdsakų: „Mirusioj krikštasuolėj“, „[...] senelė pelargonija“ ir kt. Atminties, kaip maldos, ritmą palaiko ir „švelnaus tikėjimo agonija“, kiti jusliniai vaizduotės ženklai.

Galvojant apie atminčiai, kaip maldai ar atmintį gelbstinčiai maldai, padedančią lyrinio subjekto vaizduotę, galima pastebėti vis pasikartojančią vandens vaizdinį. Jos pėdsakų turi ir į užmarštį kviečiantis „Requiem U“ priesakas „Negerkl!“. Praeities pasauliui būdingos, visą gyvenamą pasaulį apimančios maldos pėdsakų esama ir eilėraštyje „Rytas Nemeikščiuose“. Atmintyje išskylantis vanduo yra tai, kas išsaugo šios maldos (kaip gyvenimo būdo) pėdsakus ir šian-

dien. Į gyvenimo, mirties ir prisikėlimo ritmą subjektas įsitraukia su tais, kurie praeityje buvo labiausiai verti gailesčio, užuojautos, maldai artimo rūpesčio: „Nubudo upėje akmuo, ir kuojos / Taškydamosios plaukia pasroviui“ (Ten pat, 296). Toks yra „mane“ į savotišką maldos bendruomenę įtraukiantis prisikėlusios Uršulės pasaulis, jo gyvybingumas. Apie bendruomeninei–evangelinei ir subjektyviai–asmeninei maldos atminčiai būdingą vandens vaizduotę verta kalbėti skaitant eilėrašį „Reminiscencija“. Jame, atrodo, perkuriamas evangelinis Kristaus priekaištas nesulaukus vandens (plg. Lk 7, 44), kuris „mano“ sąmonėje atgyja patirdamas radikalų perkeitimą į akmenis. Nepaisant šios dekonstrukcijos, pagal subjektyviai daiktiškos, asmeniškai kūniškos atminties logiką atkuriamą ir (evangelinės) stokos, dėl savęs ir Kito išgyvenamos kančios patirtis: „O akys ir langai su kryžiais“ (Ten pat, 452). Tiesa, maldos, o gal pačios atminties sąlygiškumą ir neautentiškumą įprasmina savotiškas adresato nebuvimas, pernelyg žmogiško – „Mūsų pačių išsiauginto“ – Dievo žodžiai.

Miłoszo poezijoje kritikų pastebima tarpasmeninė Bažnyčia suvokiama kaip ne tik religinės, bet ir erdvinės vaizduotės reiškinys (Masłowski 2007: 51). Nepaisant anksčiau minėtos Miłoszo ironijos ir niliūniškų dviprasmybių praeities atžvilgiu, abu poetus suartina panašus erdvės kūniškumas, panašiai kūniški praeities rojus pėdsakai „mano“ sąmonėje. Leukonijos kvapas, paukščių ir kamanės garsai – šiuos ir kitus subjekto pojūčius eilėraštyje „Kaip turi būti danguje“ jungia būtent vaizduotė, su kuria ir vyksta rojus kontempliacija: „Šokdavau iš lovos ir bėgdavau prie savo tūkstančio darbų. / O sodas nežemiškas buvo, vaizduotei suteiktas.“ Su praėjusio laiko ar jį atsimiti leidžiančia vaizduote išgyvenama ir dieviška nemirtingumo paslaptis: „Bet kur bus jis, brangus nemirtingumas mūsų? / Kur laikas, kuris naikina mus drauge ir gelbsti?“ (vertė Algis Kalėda, Miłosz, 2011: 222). Grįžtant prie eilėraščio „Sąmonė“, *pulko triūbas apimanti, baroko labirintuose nardanti sąmonė* būtų neįmanoma be praeitį perkuriančios kūniškos „mano“ vaizduotės, kuriai (ne pačiai praeičiai) ir priklauso šis apėmimo, nardymo veiksmas. Ne tik atminties ir vaizduotės bendradarbiavimą, bet ir judviejų skirtį galima atpažinti „Tėve mūsų“ perkuriančiame eilėraštyje „Pavojus“ (poema „Pasaulis“). Šiuo atveju vaizduotės neigiamai paveiktą maldos atmintį įkūnija su Nykos-Niliūno poezija, ypač „Requiem U“, suartinantis akmens vaizdinys: „Akmenys išdžiūvę, kieta mūsų duona“ (Ten pat, 44).

Išvados

Lyrinio subjekto atminties gelmė iš tiesų yra egzistenciškai būtina siekiant suprasti vieno ir kito autoriaus poetinę maldą. Maldos, kaip žodžio, veiksmo ar gyvenimo būdo, aktą sukelia ne tik sąmonės bandymas atsimiti, bet ir siekis užmiršti ar sąmonės atvirumas užmarščiai. Abu autorius sieja ir itin stiprus atminties dramos tarpasmeniškumas, atminties ir užmaršties įtampos išgyvenama kaltė. Vis dėlto, skirtingai nei istorinės atminties inspiruota kaltė Miłoszo poezijoje, panašią patirtį Nykos-Niliūno kūryboje sukelia asmeniškėsnė būtojo laiko retrospekcija. Be to, Miłoszo poezijoje užmarštis tradiciškai traktuojama ir neigiamai, tampa kliūtimi maldos atminčiai, ypač tada, jei vyrauja etinis subjekto santykis su istorija. Daug svarbesnis dalykas Nykos-Niliūno poezijoje yra rūpestis gamtos ir daiktų pasauliu. Nors abiejų autorių poetinėje maldoje svarbiausias yra žmogiškas faktorius, ryškėja ir skirtingos Dievo tapatybės. Šalia pasitraukusio, pasiklydusio ar savotiškos negalios situacijoje atsidūrusio Nykos-Niliūno Dievo ar netgi dieviškos tuštumos vizijos Miłoszo poezijoje iškyla aiškesnis jo pavidalas, krikščioniškai tradicijai artima Dievo perspektyva ir ne tiek Jo, kiek „mūsų“ pačių klaidingumas. Vis dėlto tokiu atveju abiejų autorių poezijoje dominuoja ne tiek subjekto malda už save, kiek už Kitą – žmogų ar gyvūną, asmenį ar bendruomenę.

Abiejų autorių poezijoje lyrinio subjekto malda randasi ne tik iš atminties užmaršties įtampos, bet ir iš kuo autentiškesnio praeities įdabartinimo siekio. Būdama atminties pasekmė ar tiesiog jos forma, malda iškyla ir kaip tikėtina pagalba įdabartinant praeitį. Praeitį įdabartinančiai maldai gelbsti kaltės ir atgailos, nostalgijos ar antropologinio intereso patirtys. Nebūtinai įvykusį, bet neretai maldos intencijose atsiduriantį praeities sugražinimą išreiškia įvairios kalbiškumo formos: psalmiškas skundas, pagalbos šauksmas, į Dievą arba dievišką tuštumą nukreiptas klausimas, bežodės arba begarsės maldos patirtis. Nykos-Niliūno poezijoje dominuoja dramatiškos gedulo mišių intonacijos, o Miłoszo poezijoje svarbi ir ironiška žaisminga maldos laikysena. Be to, Miłoszo poezijoje malda daugiau yra sąmoningas pasirinkimas, o Nykos-Niliūno poezijoje ji dažniau skleidžiasi kaip netikėta išiktis.

Vienas svarbiausių dalykų, siejančių religinę ir atminties vaizduotę, yra kūnas. Ryški vizualinė ar akustinė vaizduotė dažniausiai ne tiek prieštarauja atminties (praeities atkūrimo) tikrumui, kiek (net ir radikalioms transformacijoms

atveju) padeda išsaugoti pasaulio pažinimui atvirą sąmonę. Abu autoriaus suarti-
na erdviška, daiktiška ir teologinei išminčiai prilygstanti vaikystės rojus patirtis.
Atminties vaizduotė išganingai įvietina tai, kas šventa. Išgelbėti (išganyti) galinti
atmintis prilygsta tikrajai maldai, tuo pat metu ir vaizduotė įgyja kone religi-
nę – pasaulį ir „mane“ gelbstinčio vyksmo – prasmę. Tiesa, dabarties sąmonės
persmelkta vaizduotė veikia ir neigiamai. Vis dėlto ir radikali praeities tikrumo,
jai priklausančios religinės sąmonės transformacija netampa pretekstu absoliu-
čiai Dievo tuštumai.

ŠALTINIAI:

- Miłosz Czesław 2011. *Rinktiniai eilėraščiai*, vertė Eugenijus Ališanka, Vytautas Ališauskas ir kt.,
Vilnius: Baltos lankos.
Miłosz Czesław 2022. *Pradedat nuo mano gatvių*, vertė Kazys Uscila, Vilnius: Lietuvos rašytojų
sąjungos leidykla.
Nyka-Niliūnas Alfonsas 1996. *Eilėraščiai*, Vilnius: Baltos lankos.
Nyka-Niliūnas Alfonsas 2003. *Dienoraščio fragmentai 1976–2000*, Vilnius: Baltos lankos.

LITERATŪRA:

- Augustinas Aurelijus 2004. *Išpažinimai*, vertė Eugenija Ulčinitė, Vaidilė Stalioraitytė, Vilnius:
Aidai.
Braungart Wolfgang 2005. „Literaturwissenschaft und Theologie“, in: Erich Garhammer, Georg
Langenhorst (Hrsg.), *Schreiben is Totenerweckung. Theologie und Literatur*, Würzburg: Echter
Verlag, 43–69.
Braungart Wolfgang 2019. „Der Mensch ist sich selbst ein gewaltiger Abgrund‘: Artikulation
und Subjektivität. Einige Thesen zum Verhältnis von Literatur und Religion“, in: Joachim
Jacob, Wolfgang Braungart (Hrsg.), *Literatur / Religion. Bilanz und Perspektiven eines inter-
disziplinären Forschungsgebietes*, Berlin: J. B. Metzler, 3–27.
Braunschweig Michael Ulrich 2014. „Was uns das Gebet lehrt – Jean-Louis Chrétien's Phäno-
menologie des Gebets als Beitrag zu einer Hermeneutik des Gebets als leibliches Verstehen“,
Hermeneutische Blätter, 2, 160–172.
Capelle-Dumont Philippe 2020. „La parole, l'absolu et la promesse chez Jean-Louis Chrétien“,
Revista Portuguesa de Filosofia. Deus na Fenomenologia Francesa: God in French Phenomenology,
76, 1191–1198.
Dalferth Ingolf 2007. „Glaube als Gedächtnisstiftung Zeitschrift für Theologie und Kirche“,
Zeitschrift für Theologie und Kirche, 104, 59–83.
Fraszczek Andrzej 2020. „Tobie właściwie chodzi o zbawienie świata. Józefa Czapskiego i
Czesława Miłosza listy o duszy“, *Zeszyty Literackie*, prieiga internete: <https://zeszytyliterackie.pl/andrzej-fraszczektobie-wlasciwie-chodzi-o-zbawienie-swiate-jozefa-czapskiego-i-czeslawo-milosza-listy-o-duszy/> [žiūrėta 2022 10 10]

- Jakaitė Dalia 2010. „Psalmyno pasaulis Alfonso Nykos-Niliūno eilėraščiuose (žiemos teopoetika)“, in: *Alfonsas Nyka-Niliūnas: poetas ir jo pasaulis: kūrybos tyrinėjimai ir archyvinė medžiaga*, sudarė Manfredas Žvirgždas, Eugenijus Žmuida, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 173–194.
- Jakaitė Dalia 2020. „Maldos teopoezija: tarp dramos ir „švento pamišimo““, *Soter*, 73, 51–68.
- Jonkus Dalius 2009. „Atminties visuma ir kitybė. Fenomenologinis požiūris“, *Kultūra ir religija*, 6, 7–26.
- Juknytė Ernesta 2010. *Modernioji religinė sąmonė lietuvių egzodo poezijoje. Daktaro disertacija*, Vilnius: Vilniaus universitetas, prieiga internete: <https://epublications.vu.lt/object/elaba:1974863/> [žiūrėta 2022 10 17]
- Keršytė Nijolė 2012. „Atmintis ir kartotė: nuo įtampos prie konflikto“, *Athena: filosofijos studijos*, 8, 198–226.
- Lies Lothar 2002. *Eucharistija*, vertė Vidmantas Šimkūnas, Vilnius: Katalikų pasaulis.
- Masłowski Michał 2007. „Religia Miłosza“, *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej* 98, 43–58, prieiga internete: <http://pamietnik-literacki.pl/pl/au/michal-maslowski/> [žiūrėta 2022 11 07]
- Ricoeur Paul 2004. *Поль Рикёр, Память, история, забвение*, перевод: Ирина Блауберг, Ирина Вдовина и др., Москва: Издательство гуманитарной литературы.
- Rohrbach Philippe 2011. „Sur L’Adoration de Jean-Luc Nancy“, *Les Cahiers philosophiques de Strasbourg*, 30, 263–274.
- Römer Inga 2010. *Das Zeitdenken bei Husserl, Heidegger und Ricoeur*, Heidelberg: Springer.
- Rosman Arthur Sebastian 2014. *The Catholic Imagination of Czeslaw Milosz*. A Dissertation. University of Washington, prieiga internete: https://www.academia.edu/en/66891766/The_Catholic_Imagination_of_Czeslaw_Milosz [žiūrėta 2022 11 07]
- Sass Hartmut 2014. „Adresse ohne Adressat Eine Fussnote zum Gebet und zur Hoffnung“, *Hermeneutische Blätter*, 2, 223–235.
- Sass Hartmut 2018. „Nicht von dieser Welt. Jean-Luc Nancy dekonstruiert das Gebet“, Friederike Rass, Anita Sophia Horn, Michael Braunschweig (Hrsg.), in: *Nicht von dieser Welt. Jean-Luc Nancy dekonstruiert das Gebet*, Baden-Baden: Alber-Reihe Philosophie, 87–99 (1–12), prieiga internete: https://www.academia.edu/13845612/Nicht_von_dieser_Welt_Jean-Luc_Nancy_dekonstruiert_das_Gebet. [žiūrėta 2022 09 26]
- Skrupskelytė Viktorija 2010. „Alfonsas Nyka-Niliūnas: kaip pasakyti Dievą ir būtį“, *Naujasis židinys-Aidai*, 7, 31–39.
- Szymik Jerzy 2020. „Apokatastaza według Miłosza. Teologia sensu i nadziei“, *Studia Oecumenica*, 20, 147–155.
- Tūtlytė Rita 2010. „Alfonsas Nyka-Niliūnas: laikas ir trukmė“, in: *Alfonsas Nyka-Niliūnas: poetas ir jo pasaulis: kūrybos tyrinėjimai ir archyvinė medžiaga*, sudarė Manfredas Žvirgždas, Eugenijus Žmuida, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 79–99.

Gauta 2022 11 07

Priimta 2022 11 23